

HERMENEVS

28^e JAARGANG, AFL. 8 — 15 april 1957

Erasmus en Terminus

In de brief van Erasmus aan Von Botzheim vanbegin 1523, waarmee het magnum-opus der Allen's¹ inzet, geeft de grote humanist een opsomming van wat hij tot op dat jaar schreef. O.a. noemt hij twee declamaties, retorische oefeningen, die hij eens voor twee jonge edellieden, leerlingen van hem, had vervaardigd.

De eerste declamatie is de *Laus ac vituperatio matrimonii*, die hij in zijn Parijse tijd, pl.m. 1499, schreef voor Mountjoy. In de geestige regels, die hij aan dit werkje wijdt, klinkt iets door van de vreugde, die de omgang met deze jongeman hem in die moeilijke beginperiode moet hebben gegeven.

Over de andere declamatie is hij kort. „*Consolationem de morte filii praemature praerepti scripsi Senae, quum Alexandrum archiepiscopum ecclesiae divi Andreae, Iacobi Scotorum regis filium, instituerem*”. De titel, *Consolatio de morte filii praemature praerepti*, is hier voldoende. De retorische oefening, eens in de les behandeld met Alexander Stewart, de 16-jarige aartsbisschop van St. Andrews, die hij in 1508-9 in Siena korte tijd onderricht gaf, en met wie hij Rome en Napels zag, was achteraf een stuk „*non schoiae, sed vitae*” gebleken. Vier jaar later immers, in 1513, was de jonge prins bij Flodden tegen de Engelsen gesneuveld. Onder de „troostelijke redenen” waarmee in de declamatie de vader van de overledene wordt toegesproken, leest men: „*Quid, quod neque tisque adeo praemature defunctus est noster adolescens. iam vicesimum attigerat annum, qua quidem aetate, mea sententia, optimum est mori, quia vivere dulcissimum*”. Zo oud was zijn beminde leerling, toen hij in de oorlog viel. Toen Erasmus later het stuk liet drukken, vond hij er een zinvolle plaats voor: achter de *Querela Pacis* . . .

Toen zij in 1509 afscheid namen, schonk de jonge Stewart zijn leraar een ring met een antieke gemme, waarin gesneden een gebarde Dionysos als herme². Erasmus liet zich echter door iemand

¹ P. S. en H. M. Allen, *Opus Epistolarum Desiderii Brasmi Roterodami*, Oxford, 1906—1947.

² Afb. bij P. van Damme, *Ephéméride illustrée de la vie d'Érasme*, Anderlecht 1936, n°. 24 en 25.

uitleggen, dat hier de Romeinse god Terminus, de grenssteen, was afgebeeld². En deze Terminus heeft hij tot zijn zinnebeeld gekozen.

Ook afgezien van de waarde, die Terminus door de schenker van de ring voor Erasmus trad, is deze keuze, in dat jaar, begrijpelijk. E. Wind heeft gevonden, dat over Terminus in de kring rond de Venetiaanse uitgever Aldus, bij wie Erasmus 1507-8 aan zijn editie der *Adagia* werkte, druk gesproken en gespeculeerd moet zijn². In de *Noctes Atticae* van Gellius komt, boek XII, cap. 6, dit raadsel voor:

„Semel minusne an bis minus sit nescio,
an utrumque eorum — ut quondam audivi dicier (d.i. dici),
Iovi ipsi Regi noluit concedere”.

Of het één maal of twee maal te weinig (minus) is, weet ik niet, of wel allebei — zoals ik eens heb horen zeggen, voor Iuppiter zelf, de Koning, wilde hij niet wijken.

De oplossing is: *allebei*, 1 × plus 2 × is 3 × minus, d.i. *terminus*. Terminus, de heilige steen, wilde immers niet wijken, toen op het Capitool de tempel voor Iuppiter werd gebouwd, en werd toen in het heiligdom opgenomen. (Ovid., *Fasti* II, 670 o.a.). Deze oplossing had Gellius zelf niet gegeven. Ze was gevonden door de humanist Politianus, en juist weer in 1507 door Gyraldus in zijn *Aenigmata* (echt humanistenonderwerp) behandeld.

In het exemplaar van de in 1509 te Venetië uitgekomen editie van Gellius, dat aan Erasmus heeft toebehoord en via de boekeringen van o.a. à Lasco, Praedinius en D. J. van Lennep in de Gem. Bibliotheek van Rotterdam is komen te berusten, lieft Erasmus zelf bij dit raadsel in de marge een Terminus getekend: op een vierkant blok steen een kop, kaal, en met grote spitse oren, het ene omhoog, het andere opzij³. Haast als de punten niet bellen van een zotskap.

De Terminus van Erasmus komt trouwens in verschillende gedaanten voor. Allereerst heeft Erasmus een zegel laten maken, met het omschrift *Cedo Nulli*; de god heeft lier een jonge kop met loshangend haar (afb. bij Wind, t.o. pag. 65). Dan is er de bekende

¹ Inderdaad komt Iuppiter-Terminus, met baard, als herme voor. Bijv. op een denarius van M. Terentius Varro, o.a. in J. W. Salomonson, *Chair, Sceptre and Wreath*, diss. Gron. 1956, fig. 30.

² In: *Journal of the Warburg Institute* I (1937-8) 66—6g.

³ F. Kossmann in: *Het Boek XXIV* (1936-7) 5< 1—63 en D. J. H. ter Horst, *ibid.*, p. 67.

medaille van Quintijn Metsys van 1519: daar zien we Terminus ui profiel met nu in de wind wapperend haar, een jonge held; de zinspreuk luidt nu *Concedo Nulli*, en in omschrift zijn twee extra spreuken aangebracht, ὄρα τέλος μακροῦ βίου en *Mors ultima linea remm* (dit naar Horatius Ep. I.16.79; afb. bijv. bij Huizinga, Erasmus, 4^e dr., 1947, t.o. pag. 16) De Terminus, die op Erasmus' grafsteen in de Munster van Bazel is aangebracht, vertoont dit-zelfde type. De Terminus van Holbein echter vertoont een andere opvatting. Er is een ontwerp-tekening voor een glasmaam van 1525, waar we Terminus zien tussen de twee zuilen van een boog door, en voor een wijd landschap, nu niet, als anders, enkel kop en schou- ders, maar met de romp-zonder-armen uit de steen oprijzend; om het hoofd met de sluike lokken een stralenkrans; het gelaat, dat dat van Erasmus zou kunnen zijn, heeft een ietwat ironische uit- drukking (afb. bij Allen bij ep. 2018, en Van Damme n°. 96). En dan is er de houtsnede van Holbein, die U hier vindt afgebeeld, daterend van 1535¹ en afgedrukt in de Opera Omnia van 1540. Terminus, op wiens lokkig hoofd de rechterhand van Erasmus rust, heeft hier weer dezelfde armloze romp; het gelaat spot; de zeemeerminnen vinden we ook in het ontwerp van 1525; de andere ornamenten verschijnen hier voor het eerst; o.a. treffen we op het voetstuk de kop van een bok, met een ring in de bek. „Erasmus in eim Ghüs” (Erasmus in einem Gehaus) heet deze houtsnede, waarvan het Kunstmuseum in Bazel het originele blok bewaart, en soms voor het maken van afdrukken nog gebruikt.

Wat betekende nu Terminus voor Erasmus?

Hij licht ons daar zelf over in. Valdes, secretaris van Karel V, had hem vanuit Burgos geschreven: „Sunt . . . qui a te discere cupiunt quid sibi velit effigies illa qua soles litteras tuas obsignare, cum suo dictione ”Cedo nulli”². Per 1 Aug. 1528 antwoordde Eras- mus publiek, in een brief, die hij liet afdrukken achter zijn Ver- klaring van Psalm 85³. Uitvoerig, geestig, en ook wel . . . ont- wijkend! Erasmus zou volgens zijn critici, zo zegt hij, zelf deze woorden vol aanmatiging spreken. Maar dat was niet zo! Niet hij,

¹ Volgens W. Stein, Holbein, Berlijn, 1929, pag. 212 eerder van 1540.

² Allen ep. 1907. De Apologia van de Franciscaan Luis de Carjaval, Salamanca 1528, waarin het devies *Cedo Nulli* scherp wordt gelaakt, schijnt Erasmus' apologie te hebben gekruist.

³ Allen ep. 2018.

Terminus sprak deze woorden. Dat deze lieden niet zagen, dat het opschrift een vers vormde, of men nu las *Concédo nullo Términús* of *Términús concédo nullo* (over *cedo* spreekt hij niet!), kon hij niet helpen; maar „igitur posthac crimen erit scripsisse carmen, quoniam illi metricam rationem non didicerunt?” (!) En dan vertelt hij, hoe hij in 1509 die ring had gekregen van de jonge Stewart,



en hoe hem was uitgelegd, dat *Terminus* werd voorgesteld. Toen „arripui omen, et interpretatus sum admoneri me non procul abesse vitae terminum; nam id temporis agebam annum circiter quadragesimum¹. Itaque ex profano deo feci mihi symbolum, adhortans ad vitae correctionem. Mors enim vere terminus est, qui nulli cedere novit”. Dan had hij beter een doodskop kunnen graveren,

¹ Dezelfde gedachte over de leeftijd van 40 jaar in Erasmus' *Carmen Alpestre*, in: C. Reedijk, *The Poems of Erasmus*, Leiden, 1956, n°. 83, vs. 43-5 en 62.

had men opgemerkt. Maar die had hij niet gekregen, en dan, „hoc arrisit . . . quod geminam haberet gratiam: alteram ex allusione ad priscam ac celebrem historiam, alteram ex obscuritate, quae symbolis est particularis”.

Of Erasmus met zijn verklaring van de Terminus als de Dood van zijn symbool wel alle obscuritas had weggenomen? E. Wind wijst er in zijn artikel op, dat de kring van 1509 er moeilijk iets anders in kan hebben gezien dan wat de critici van 1528 zeiden dat het was: een symbool vol uitdaging. En dan kan z.i. een jongeling met fladderend haar moeilijk staan voor de Dood. Veeleer ziet hij er, naar de tekst van de Terminus-legende bij Livius (I, 55; V, 54) die Erasmus in zijn brief aanhaalt, het symbool in van Iuventus, die immers, evenmin als Terminus, voor Iuppiter had willen wijken. Erasmus zelf spreekt van „infernæ saxum” en „superne iuvenis capillis volitantibus”, volgens Wind, Terminus-Iuventus als symbool van de Eeuwigheid, geplaatst op de rots van de Dood. De tekst van de medaille van Metsys zou dan zó zijn te lezen: Wie ziet op de dood als het einde van het leven, en dat einde in het oog houdt, mag Terminus als zinnebeeld nemen, want hij weigert zijn tijdelijk welzijn hoger te stellen dan zijn eeuwig welzijn. Zo spreekt hier toch . . . Erasmus, die in de brief van 1528 over zichzelf spot: „citius concedens omnibus quam nulli”, en zo . . . zichzelf bleef ¹.

Hoe moet nu de voorstelling van Erasmus in eim Ghüs, waar de zinspreuk ontbreekt, worden verklaard? W. Stein, die in zijn werk over Holbein sterk de nadruk legt op het scherp doorzien van Erasmus door de schilder en het kritisch interpreteren van zijn persoon, zegt dat deze Terminus aan een Faun doet denken, en spreekt over „das Erasmianische Doppelgesicht . . . : janusartig schaut aus dem Terminus der Schalk des Lobs der Narrheit, aus dem Erasmus der weltwissende und weltmüde Wanderer im Geiste”. Holbein heeft, aldus Stein, „das notwendige Doppelgesicht des Humanisten christlicher Observanz durchschaut und dargestellt”². Past, als we dit aanvaarden, hierbij soms die bokskop op het voetstuk? En zijn we zo, na jaren, terug bij . . . Dionysos? Of is dit louter ornament?

E. Wind houdt zich in een ander artikel terloops³ met deze hout-snede bezig, en vermeldt dat vele humanisten zich hebben laten

¹ Bataillon, *Erasmus et l'Espagne*. Paris 1937, 352, n. 2 Spreekt in verband met Terminus van „certaine fidélité inébranlable à lui-même” van Erasmus.

² Stein, a.w. pag. 213.

³ *Journal of the Warb. Inst.* I (1937-8) 153, noot i.

portretteren als de „humanistische heilige”, Hieronymus. Misschien, zegt hij, moet een enkel portret van Erasmus ook zo worden verklaard. En hij, vraagt, of niet van hieruit de uitdrukking Erasmus in eim Ghüs (die van Amerbach stamt, de uitvoerder van Erasmus' testament) een nieuwe interpretatie zou kunnen krijgen. Inderdaad, wat betekent hier Gehaus? Eenvoudig huis? Of moeten we denken aan een cenotaaf, of aan het „Gehäuse einer heiligen Reliquie” zelfs? ¹ En ontmoeten Stein en Wind elkaar ergens?

Deze bijdrage heeft geen conclusie. Ze is opgezet enkel met het simpele doel iets te schrijven over een afbeelding van Erasmus, die men op de a.s. Verbondsdag in Rotterdam zal kunnen zien in een van het originele blok afkomstige afdruk, samen met de eigenhandige tekening van Erasmus in zijn Gellius en menig ander pronkstuk uit de fraaie collectie Erasmiana van de Gemeente Bibliotheek.

De Terminus heeft zijn raadsel niet geheel prijsgegeven. Wie weet, stimuleert deze bijdrage een lezer, die in de tijd van Erasmus en in de taal der symbolen thuis is, deze kwestie nog eens nader te bezien!

Rotterdam

N. VAN DER BLOM.
